

Epoca moderna

Cuprins:

1. Voievozii Halmagiului, iobagia
2. Rascoala lui Horea
3. Avram Iancu
4. Eevolutia din 1848
5. Secolul XX
6. Monumente/ documente

Voievozii Halmagiului, Iobagia

File din istoria localitatii

La sfârșitul mileniului I al erei noastre, locul pe care se găsește azi Hălmăgiu făcea parte din formația prestatală a lui Menumorut ce îngloba întreaga regiă ceior trei Crisuri, apoi începând cu secolul al XIII-lea: din comitatul Zarand. (vezi NOTA 1)

Cele mai vechi documente scrise, cunoscute până în prezent, descriu organizarea și administrarea comitatului Zărand există din veacul al XIII-lea, deodată cu începuturile de organizare feudala a Transilvaniei. (vezi NOTA 2)

La venirea ungarilor în Transilvania (secolul al XI-lea) ei au găsit aici organizații voievodale prestatale alcătuite administrative și politice ale poporului roman. În munții Apuseni erau voievodate românești libere, iar în secolul al XIII-lea apar oști românești separate de cele ungare, participând la luptele împotriva bulgarilor. (vezi NOTA 3)

Tot așa sunt amintiți românii transilvăneni și în luptele de la Kreussenbrun, în anul 1260 cu Otocar al II-lea, regele Boemiei. (vezi NOTA 4)

În partea vestică a Transilvaniei obstile romane, cnezatele și voievodatele s-au bucurat de autonomie până în secolele XIV-XV-lea.

Cnezatul era condus de un cneaz, numit mai târziu "jupan" (termen de origine slavă), sau "jude" (termen de origine latină) și cuprindea mai multe sate a căror așezare geografică permitea o legătură între ele. Cneazul era proprietar de pământ și avea și drepturi militare, judecătorești și fiscale asupra locuitorilor cnezatului său, în limita dreptului conferit de obiceiul pământului. (vezi NOTA 5) Cu timpul, o parte din cnezi a trecut în rândurile nobilimii maghiare, prin înobilare cu diferite diplome.

Când un cneaz își întindea stăpânirea și asupra cnezatelor vecine devenea voievod. Voievozii români aveau avere proprie, mostenită sau câștigată în alt mod, aveau dreptul să dețină mori și crâșme și erau scutiți și de unele îndatoriri fiscale. Ei erau șefi militari de oști, obstii și cnezate și pe când cnezii erau, de obicei, indicați cu adăosul "al cutărui sat" voievodului și se zicea "al românilor", cărmuind mai multe sate. Astfel, cele 70 sate dependente de cetatea Ciceului erau cărmuite de 12 voievozi, fiecare având 5-15 sate, în timp ce voievodul Hălmăgiului cărmuia singur 150 sate românești. (vezi NOTA 6)

Mai târziu numirea voievodului o făcea regele ungar, dar cu respectarea autonomiei provinciei și cu respectarea lui "jus Valachorum, antiqua lex, antiqua consuetudo" (dreptul valahilor, legea veche, obiceiul pământului).

Voievozii Hălmagiului

Spre deosebire de teritoriul de miazăzi și de răsărit al Munților Apuseni, în Zărand, ca și în Bihor s-- au păstrat mai îndelungat urmele vechilor conducători ai românilor, fie prin documente, fie prin picturile votive ale bisericilor. Voievozii din Zărand apar în documente pe la mijlocul secolului al XIV-lea. (vezi NOTA 7)

Primul voievod al Hălmagiului, amintit documentar, este "BYBARCH Woevoda olahorum de Halmd" (Bibart voievodul valahilor din Hălmagi). El este pomenit în anul 1359 într-un document dat în Alba Iulia de regele Ludovic al Ungariei, într-un proces cu soția unui orășan din Zlatna. Iată textul în limba latină și în traducere în limba română a acestui document: "Ludovicus dei gratia rex Hungariae fidelibus suis capitulo ecclesiae Albensis Transilvaniae salutem et gratiam. Fidelitati vestrae firmiter precimus per praesentes quantenus vestrum mittatis hominem pro testimonia fide dignum, quo praesente Alexander vel Gyurka aut Erne aliis absentibus homo noster citet Bybarch woevodum olahorum de Halmod contra dominantem relictam Remam olaki urbarii de Zlatna in nostram praesentiam ad terminum competentum et post haec diem et locum citationis nomina citatorum cum terminus assignato nobiliter rescibatis. Datum in Alba Iuliae, feria secunda proxima post festum natiuitatis domini, anno eisdem MCCL nono". (vezi NOTA 8)

Traducerea în limba română:

"Ludovic, din gratia lui Dumnezeu rege al Ungariei, supușilor din adunarea bisericii Alba din Transilvania sănătate și obânduire. Desigur noi ne dăm seama de loialitatea voastră prin cei prezenți, întrucât trimitem pentru depunerea unui om al vostru demn de încredere, în prezența căruia un om al nostru, Alexandru, sau Ciurca, sau Erne, alții fiind absenți, o să citeze la judecată, care va avea loc în prezența noastră la o dată potrivită, pe Bibarch, voievodul olahilor din Halmad, împotriva doamnei Rema, mostenitoarea unui orășel olah din Zlatna. Și după aceasta să ne trimiteți în scris cu grijă, odată cu data fixată și locul citației și numele celor citați."

"Dată în Alba Iulia, în ziua a doua a sărbătorii nasterii domnului, din anul aceluiaș domn 1359".

Alte date despre acest voievod nu se cunosc. De asemenea nu se cunosc numele altor voievozi în Hălmașiu până la secolul al XV-lea, când este amintit voievodul MOGA.

Voievodatul din Hălmașiu a ajuns la cea mai înaltă ascensiune în anul 1451. În anul 1441 el este amintit ca aparținând cetății Siria, apoi în anul 1444 Gheorghe Brancovici dăruiește această cetate lui Ioan de Hunedoara ca răsplătă și recunoscintă a faptelor de arme ale acestuia la eliberarea Serbiei și Albaniei de sub jugul turcesc.

Despre voievodul Moga de la Hălmașiu se mai știe că în anul 1445 a fost solicitat de către comitetele Aradului, Ladislau Marath, ca împreună cu Ladislau Bîlea, Stefan de Birtin, Ioan de Brad și Serban și Ioan de Ribita, să aplaneze un litigiu între Symion, monetarul trezoreriei din Sibiu, cu iobagii din Baia de Cris, iar în anul următor să nu împiedice pe același monetar de a căuta aur în apa Crisului Alb. (vezi NOTA 9)

În anul 1448 voievodul Moga a participat în fruntea unei armate de pe valea Crisului Alb la lupta de la Kosovopolie, împreună cu fiii săi Sandrin și Mihail. Ca urmare a acestui fapt atât voievodul Moga cât și fiii săi Sandrin și Mihail au fost confirmați în drepturile lor, de către Ioan de Hunedoara prin diploma semnată în Timișoara la 10 aprilie 1451, ei având în stăpânire 120 sate începând de lângă Gurahont și până la Băita (azi în județul Hunedoara) adică stăpâneau voievodatele Căpâlna (localitate dispărută și identificată lângă Gurahont), Hălmașiu și Băita. (vezi NOTA 10)

Voievozii din familia MOGA aveau "familieri", adică vasali, între care MIRCEA din Clit, voievod sau cneaz dăruit de suzeranii săi cu o moșie în anul 1441. (vezi NOTA 11)

În anul 1526 fiilor lui Moga li se dăruiește stăpânirea a 7 porți iobăgești din comuna Zerind. Academicianul David Prodan în lucrarea intitulată "Domeniul cetății Siria la 1525" consemnează că în voievodatul lui Moga erau: 704 familii de iobagi, 14 cnezi, 6 crainici, 17 libertini, 11 preoți și familii de pauperi (săraci). Satele ce aparțineau voievodatului lui Moga erau obligate să contribuie cu 236 florini, 127 porci și 126 miei, la care se mai adăuga răscumpărarea nonei de grâu, 4 măsuri de miere de albine, boi de tăiat pentru cetate, etc. (vezi NOTA 12)

Din studiul lui Adrian Rusu intitulat "Un proces de mostenire din anul 1426 pentru stăpânirea la Grădiște (Sarmizegetusa) și implicațiile lui în Hunedoara și Zărand", publicat în revista Ziridava nr. XVIII/1993 a muzeului de istorie județean Arad la paginile 91-98, aflăm că în anul 1429 veniseră în fața capîtlului din Alba Iulia soția lui MOGA DE HALMAD și sora sa ANA, văduvă lui Ladislau dicti Vayk de Hunedoara și alți mostenitori cerând să fie puși în stăpânirea unei părți din posesiunile Vărădiei, Braditis și Ohaba din comitatul Hunedoara. Elena și Anca au fost însoțite de către soții lor. Sotul Elenei a fost MOGA DE HALMAD, voievodul Hălmașului zărândeian, iar al Ancăi a fost LADISLAU zis VOICU de Hunedoara. Numele voievodului Moga a început să fie remarcat ca fiind "primus inter pares" în anul 1445, apoi "nobilis vir" (pag. 96) și dobândise competența exploatarea aurului la Baia de Cris. Astfel Moga a beneficiat din plin de rudenie cu Iancu de Hunedoara care a găsit omul potrivit din propriu familie pentru a duce pe făgașul dorit organizarea politică a românilor de pe Crisul Alb.

Descendenții acestui voievod au continuat să dețină întinse moșii și demnități, coborând spre câmpia Aradului. Spre sfârșitul secolului al XV-lea un descendent al voievodului Moga, anume Ladislau Moga, este ridicat la rangul de "provizor" (administrator n.n.) al cetății Siria, în anul 1493 (vezi NOTA 13) iar în anul 1525 un anume Stefan Moga stăpânea "voievodatele cel mare și cel mic" ce cuprindeau o mare parte a teritoriilor de pe cursul mijlociu și superior al Crisului Alb. Tot așa în anul 1526 urmașii voievodului Moga de Hălmașiu stăpâneau 7 porți iobăgești în Zerindul Mare, iar alți descendenți, anume Valentin și Ioan Moga de Hălmașiu cad în luptele purtate în jurul Timișoarei împotriva turcilor în anul 1552 (vezi NOTA 14)

În secolul al XVII-lea ultimii descendenți ai familiei voievodale Moga dispar de pe scena politică și își înstrăinează proprietățile, pierzându-și și puterea economică. Din documentele timpului aflăm că ultima consemnare a familiei Moga aparține anului 1658.

Dar alături de familia voievodală Moga se mai menționează în Hălmașiu încă doi voievozi, anume: LUPU (vezi NOTA 15) în anul 1577, și PETRU, care în anul 1600 refuză să-și îndeplinească obligațiile militare față de cetatea Orășii, sub a cărei jurisdicție se afla. (vezi NOTA 16)

După această dată dispărea și voievodatul Hălmașului, instaurându-se aici puterea nobiliară, apoi după anul 1700 puterea habsburgică sub care s-au menținut cnezatele până către sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Hălmașiu ca parte constituantă de bază a comitatului Zărand în epoca turcească și habsburgică.

Peste atribuțiile voievozilor localnici, în declin cu începere din secolul al XVII-lea, stătea autoritatea comitatului Zărand. El a cunoscut epoci de glorie, de declin, de incertitudini, de fărmitare și în cele din urmă de desființare. În cele ce urmează vom trece în revistă câteva momente și date importante din istoria acestui străvechi comitat, din care a făcut parte și Hălmașiu, fără a avea pretenția că am epuizat subiectul.

Până la lupta de la Mohaci (anul 1526) comitatul Zărand a aparținut Ungariei și cuprindea teritoriul de la stâncă Vulcanului (de lângă Abrud) pe tot cursul Crisului Alb, până dincolo de actuala graniță cu Ungaria, mărginindu-se cu comitatele: Bihor, Bekes, Cenad, Arad și Hunedoara. (vezi NOTA 17) După ocuparea Ungariei de către turci, în urma dezastrului de la Mohaci, la intervenția Voievodului Transilvaniei Ioan Zapolia; credincios turcilor, comitatul Zărand a fost alipit Transilvaniei în urma păcii de la Oradea din anul 1538. De la această dată, timp de peste trei secole comitatul va avea o stare de incertitudine din punct de vedere al apartenenței la Ungaria sau voievodatul Transilvaniei. Trei puteri își disputau dreptul asupra comitatului: regele ungarilor, Voievodul Transilvaniei și sultanul turcilor; aceștia erau vesnic în dușmănie iar armatele lor îl jefuiau mereu.

În anul 1566 turcii ocupă cetatea Ineuului (vezi NOTA 18) și partea de câmpie a comitatului rămâne sub stăpânirea lor până în anul 1696, iar partea muntoasă începând de la Gurahont și până la izvoarele Crisului Alb a continuat să rămână sub jurisdicția voievodatului Transilvaniei, cu numele de comitat Zărandului, cu capitala în Baia de Cris, cuprinzând numai distinctele Hălmașului și al Bradului.

A urmat apoi o epocă de mare nesiguranță pentru satele neocupate de turci deoarece aceștia făceau dese incursiuni și jafuri pe valea Crisului Alb, până în anul 1595 când turcii din pasul Ineuului, aflând de înfrângerea lui Sinan Pasa la Călugăneri de către Mihai Viteazul, au intrat în panică, părăsind Ineuul și alte cetăți ale comitatului.

În anul 1599 tătarii întreprind o expediție pe valea Crisului Alb până la Baia de Cris, jefuind și arzând satele. (vezi NOTA 19) Apare însă Mihai Viteazul care biruie ostile lui Andrei Bathory la Selimber în 28 octombrie 1599, cucerește Ardealul și intră triumfal în Alba Iulia, numind un pârcălab în fruntea cetății Ineuului. Dar adversarii lui se coalizează și-l înving în lupta de la Mirăslău la 18 septembrie 1600, Mihai se gândește la o întrevvedere cu regele Rudolf al Austriei la curtea acestuia din Praga. În drumul său spre Praga se afla în ziua de 6 octombrie 1600 lângă Hălmașiu, trimițând din tabăra de aici o scrisoare către căpitanul Nyary al Orășii, prin care-i preciza că se află "penea Hălmașiu" (aproape de Hălmașiu). (vezi NOTA 20) Cum l-au primit locuitorii de atunci ai Hălmașului nu stim, fiindcă până în prezent nu cunoaștem nici o relatare, dar este de presupus că trecerea marelui voievod pe aici le-a răscolit puternic inimile.

După uciderea miselească a voievodului Mihai pe Câmpia Turzii la 9 august 1601 turcii au pus din nou stăpânire pe calea Crisului Alb și la începutul anului 1604 cete de mercenari sârbi

si haiduci pradă satele de pe valea Crisului Alb si asediază castelul din Hălmaġiu, cerând celor asediați, sub amenintarea cu moartea, bani si alimente. Dar asediati n-au putut să le satisfacă cererile fiindcă alimentele se terminaseră si ei începuseră a muri de ciură. Cadavrele celor morti ereu aruncate peste zidurile castelului si apoi au fost despuiate de haine de către asediatori. După o jumătate de an acestia au adunat vitele cerute din Hălmaġiu si satele înconjurătoare, în valoare de peste 25.000 florini, au jefuit satele si au plecat. (vezi NOTA 21)

Peste un an (1605) se abate o altă nenorocire asupra acestor locuri. Pasa din Timisoara pustieste valea Crisului Alb, până la Baia de Cris. (vezi NOTA 22) Puterea turcilor se consolidează si după anul 1659 ei ocupă temporar, si partea muntoasă a comitatului Zărand, iar în 1664 comandantul ienicerilor din Ineu pradă Hălmaġiu, sub pretext că nu se stie care este hotarul dintre Transilvania si comitatul Zărand si Ungaria ocupată de ei. (vezi NOTA 23) Sesizat de acest jaf, principele Ardealului se plânge la Poartă iar pasa din Ineu cere ca principele să trimită un om la Hălmaġiu, care, împreună cu cadul, să stabilească hotarul principal si teritoriul ocupat de turci. (vezi NOTA 24)

Dar jafurile continuă. Astfel la 9 ianuarie 1670 vreo 400 de turci de la Ineu năvălesc la Hălmaġiu si fiind zi de târg omoară trei oameni, răpesc 30 de copii si un mare număr de vite si se îndreaptă spre Ineu. (vezi NOTA 25)

Sesizat din nou despre acest jaf principele Transilvaniei, Mihai Apaffy, a raportat la 13 ianuarie 1670 cazul de la Hălmaġiu marelui vizir Ibrahim si a acesta a dispus ca pasa de la Ineu să pedepsească pe autorii jafului, slobozind si firman de ocrotire pentru satele din jurul Hălmaġiului, cu conditia ca acestea, în număr de 49, să plătească tributul fată de oastea din Ineu. (vezi NOTA 26)

În anul 1687 Transilvania ajunge sub stăpânirea regelui Ungariei si în urma înțelegerii dintre acesta si voievodul Transilvaniei, partea muntoasă a comitatului Zărand rămâne alipită Transilvaniei din punct de vedere al administratiei publice, dar în privinta dărilor apartine Ungariei.

La putin timp începe războiul de expansiune al turcilor împotriva Austriei. Cetățile de granită dintre cele două puteri sunt mereu pierdute si recuperate, dar turcii sunt înfrânti în fata Vienei si în urma păcii din 1699 de la Carlovitz părăsesc teritoriul Ungariei si al comitatului Zarand, care apoi ajunge sub stăpânirea habsburgilor timp de un secol si jumătate.

În anul 1732 prin "Rezolutia Karolins" din 31 decembrie 1732 a regelui Carol al III- lea, jumătatea muntoasă a comitatului Zărand se realipeste Transilvaniei, iar cealaltă Ungariei, fapt mentionat si în anul 1746 când după unii autori (vezi NOTA 27) comitatul Zărand propriu zis va fi format numai din circumscriptiile Hălmaġiului si ale Bradului, cu 91 de comune, iar circumscriptiile Ineului si Zărandului vor fi alipite comitatului Arad pentru totdeauna. (vezi NOTA 28)

De la această dată se remarca tendinta de a se restrânge suprafata comitatului Zarand, sau chiar de a fi desfiintat. Istoricul si geograful Marth Bell făcea în anul 1777 o descriere a comitatului cu centrele lui mai importante, arătând starea de decadere si anticipându-i desfiintarea.

Despre Hălmaġiu scria:

"Halmagy ..... frewuens alioquin, in finibus Transilvaniae oppidum. Castellum Olim adpositum muris fossisque cinotul fuerat (vezi NOTA 29) am, et oppidum hoc decore et frequentia pristina privatum est."

Tradus (de prof. Tudor Popescu):

"Hălmaġiu (este) un târg, obisnuit dealtminteri, în cuprinsul Transilvaniei. Cetate odinioară, fusese adăugită cu ziduri si santuri. Acum si acest târg este lipsit de gloria si afluenta de altă dată."

Piata Maria Tereza din Viena

La 1784, din dispoziția împăratului habsburgic Iosif al II-lea, comitatul Zărand a fost desființat și înglobat comitatului Hunedoarei (vezi NOTA 30) dar la 1790 a fost reînființat (vezi NOTA 31) din necesitatea de a se supraveghea mai de aproape iobagii și de a preîntâmpina orice încercare de răscoală a acestora.

După două decenii (anul 1808) existența comitatului era amenințată de pericolul desființării și realipirii la comitatul Hunedoarei (vezi NOTA 32), dar nu s-a întreprins nici o acțiune până în 1836, când menținerea lui devine deosebit de precară din motivul că asupra comitatului apăsau, în baza legii nr. XXI/ 1836, atât impozitele ce se percepeau pentru Ungaria cât și cele impuse de Dieta Transilvaniei. (vezi NOTA 33)

Astfel la dieta ținută la Polon (Bratislava) în anul 1843 comitatul Zărand n-a trimis reprezentanți și pentru acest fapt tabla regească (Ungaria) a întentat proces și a obținut pedepsirea comitatului la plata sumei de 800 florini aur. Cu executarea pedepsei a fost încredințat Kelemen Ianos, executor judecătoresc din Ungaria. El a sosit în ziua de 17 octombrie 1844 la "Casa comitatului Zarand" din Baia de Cris pentru executarea pedepsei (încasarea amenzii) dar când a apărut în sala de sedință deputații au scos săbiile împotriva lui și astfel executia nu s-a putut face. (vezi NOTA 34)

În anul următor comitatul a fost alipit Ungariei iar la 1854 în epoca absolutismului austriac, cele două preturi, una la Hălmașiu și alta la Baia de Cris, din fostul comitat, aparțineau de prefectura din Orăștie. (vezi NOTA 35)

În fine, în anul 1861 se abolește era absolutismului și se reînființează comitatul Zărand cu capitala în Baia de Cris, până în anul 1876, când este desființată prin legea nr. XXX /1876, plasa Hălmașiuului, cu 34 de sate, fiind alipită comitatului Arad, iar cea a Băii de Cris comitatului Hunedoara. Dar să ne întoarcem la prezentarea evenimentelor petrecute în Hălmașiu în timpul ocupației austriece.

O primă acțiune a ocupației de către austrieci a comitatului Zărand a fost, pe plan local, izgonirea nemesilor maghiari și înglobarea celor 57 sate, începând de la Gurăvăii (Gurahont) și până la Risculita acum în județul Hunedoara), în erariul de la Hălmașiu, iar în anul 1703 districtul Hălmașiuului a fost subordonat Confinului militar din Arad, instalându-se aici un pichet de grăniceri din 4 ofițeri și 29 de soldați. (vezi NOTA 36)

Nemulțumit de pierderea moșiilor, nemesii maghiari, conduși de principele Francisc Rakoczy, s-organizat militărește sub numele de "curuți" și la finele anului 1703 au pătruns în Zărand, venind dinspre Beius și au ocupat Hălmașiuul și castelul de aici. După doi ani soldații imperiali austrieci, cunoscuți sub numele de "lobonti", au izgonit pe curuți dar la 19 mai 1706 aceștia s-au întors sub comanda generalului Karoly au reocupat Hălmașiuul și au dărmat până la temelii castelul de aici.

După alți cinci ani, în care timp Hălmașiuul îndeplinea și funcția de oficiu vamal dintre Principatul Transilvaniei și Ungaria (vezi NOTA 37, 38) curuții au fost înfrânți de lobonti și astfel austriecii au pus stăpânire pe valea Crisului Alb, adică pe comitatul Zărand.

La 1784, din dispoziția împăratului habsburgic Iosif al II-lea, comitatul Zărand a fost desființat și înglobat comitatului Hunedoarei (vezi NOTA 30) dar la 1790 a fost reînființat (vezi NOTA 31) din necesitatea de a se supraveghea mai de aproape iobagii și de a preîntâmpina orice încercare de răscoală a acestora.

După două decenii (anul 1808) existența comitatului era amenințată de pericolul desființării și realipirii la comitatul Hunedoarei (vezi NOTA 32), dar nu s-a întreprins nici o acțiune până în 1836, când menținerea lui devine deosebit de precară din motivul că asupra comitatului apăsau, în baza legii nr. XXI/ 1836, atât impozitele ce se percepeau pentru Ungaria cât și cele impuse de Dieta Transilvaniei. (vezi NOTA 33)

Astfel la dieta ținută la Polon (Bratislava) în anul 1843 comitatul Zărand n-a trimis reprezentanți și pentru acest fapt tabla regească (Ungaria) a întentat proces și a obținut pedepsirea comitatului la plata sumei de 800 florini aur. Cu executarea pedepsei a fost încredințat Kelemen Ianos, executor judecătoresc din Ungaria. El a sosit în ziua de 17 octombrie 1844 la "Casa comitatului Zărand" din Baia de Cris pentru executarea pedepsei (încasarea amenzii) dar când a apărut în sala de sedință deputații au scos săbiile împotriva lui și astfel executia nu s-a putut face. (vezi NOTA 34)

În anul următor comitatul a fost alipit Ungariei iar la 1854 în epoca absolutismului austriac, cele două preturi, una la Hălmașiu și alta la Baia de Cris, din fostul comitat, aparțineau de prefectura din Orăștie. (vezi NOTA 35)

În fine, în anul 1861 se abolește era absolutismului și se reînființează comitatul Zărand cu capitala în Baia de Cris, până în anul 1876, când este desființată prin legea nr. XXX /1876, plasa Hălmașiuului, cu 34 de sate, fiind alipită comitatului Arad, iar cea a Băii de Cris comitatului Hunedoara. Dar să ne reîntoarcem la prezentarea evenimentelor petrecute în Hălmașiu în timpul ocupației austriece.

O primă acțiune a ocupării de către austrieci a comitatului Zărand a fost, pe plan local, izgonirea nemesilor maghiari și înglobarea celor 57 sate, începând de la Gurăvăii (Gurahont) și până la Risculita acum în județul Hunedoara), în erariul de la Hălmașiu, iar în anul 1703 districtul Hălmașiuului a fost subordonat Confinului militar din Arad, instalându-se aici un pichet de grăniceri din 4 ofițeri și 29 de soldați. (vezi NOTA 36)

Nemulțumiri de pierderea moșiilor, nemesii maghiari, conduși de principele Francisc Rakoczy, s-organizat militărește sub numele de "curuți" și la finele anului 1703 au pătruns în Zărand, venind dinspre Beius și au ocupat Hălmașiuul și castelul de aici. După doi ani soldații imperiali austrieci, cunoscuți sub numele de "lobonti", au izgonit pe curuți dar la 19 mai 1706 aceștia s-au reîntors sub comanda generalului Karoly au reocupat Hălmașiuul și au dărmat până la temelii castelul de aici.

După alți cinci ani, în care timp Hălmașiuul îndeplinea și funcția de oficiu vamal dintre Principatul Transilvaniei și Ungaria (vezi NOTA 37, 38) curuții au fost înfrânți de lobonti și astfel austriecii au pus stăpânire pe valea Crisului Alb, adică pe comitatul Zărand.

În acest timp și până în anul 1746, comitatul Zărand era împărțit din punct de vedere administrativ patru plăși, sau cercuri, având fiecare în frunte câte un "jupan". Primele două cercuri aveau reședința în Brad și Hălmașiu, iar ultimele în Ineu și Zărand. (vezi NOTA 39) Deși se instalase puterea austriacă în aceste locuri au continuat să coexiste vechile orânduiri administrative sub forma cnezatelor.

Caracteristica acestei perioade, de cinci decenii, constă în încercarea de răspândire a catolicismului și, de altă parte, în opoziția localnicilor de a primi religia noilor stăpâni, după cum se va vedea în continuare. În anii 1750- 1753, Hălmașiuul a fost focarul unor mari lupte religioase duse de ortodocși pentru apărarea credinței străbune, înscriind pagini de adevărat eroism. Deși actul unirii cu biserica Romei se înfăptuise în anul 1700, în părțile Hălmașiuului s-a semnalat o puternică rezistență timp de peste o jumătate de veac. Cea dintâi încercare de a converti românii din aceste părți la catolicism a făcut-o episcopul unit Patachi, în anul 1722,

dar interventia a esuat.

La data de 15 decembrie 1748, principele George Racoczi al Ardealului a adus la cunostiinta comitatului Zărandului că a confirmat pe Petru de Ciuci (azi com. Vârfurile) în protopopiatul romanesc al Zărandului, pe care înaintasul său nu l-a păstorit vrednic. Principele a făgăduit noului protopop că-l va feri de "sicanele vlădicului românesc", si ale oricui dacă va predica romaneste si va îndemna si pe altii preoti care-I sunt supusi, si dacă va răspândi catehismul românesc, si dacă se lapădă de nenumăratele "superstitii pe care le tine cu privire la botez si la căsătorie"; despărțirile să nu se facă fără stirea episcopului reformat, si ca se va tine de punctele pe care i le-a dat cu cinci luni mai înainte.

Si deoarece viclenia a început a se răspândi pretutindeni, acelasi principe recomanda noului protopop unit ca să viziteze bisericile care-i sunt supuse si să îndeplinească vizitatieuna după vechiul obicei. Dar fiindcă nici această nouă metodă nu a putut convinge pe localnici să-si părăsească credinta străbună, s-a reluat metoda violentei.

Astfel la 5 iunie 1751 cancelaria aulică din Viena îndrumă pe guvernatorul Ardealului, contele Haller, sa continue politica sa de a răspândi unirea în districtul Hălmagiului. În baza acestei îndrumări, administratorul domeniului erarial (al statului) din Hălmagiu, anume Tatay Samu, izbuti să smulgă, la 10 decembrie 1751, un document iscălit de 35 români de pe domeniul statului si de către protopopul Simion Popovici din Hălmagiu, prin care acestia aderaseră la unire. Auzind de faptul acesta episcopul din Arad trimise îndată pe vicarul său la Hălmagiu ca să întărească rezistenta, dar administratorul Tatay Samu il opri.

La data de 25 februarie 1752, sosi în Hălmagiu vicarul unit din Blaj, Petru Aron, într-o zi de târg înconjurat de mai multi protopopi si preoti uniti, ca să convertească la unire populatia din acest district, dar acestia dispuneau acum de un protector puternic în persoana mitropolitului sarb Pavel Nenadovici. Delegati trimisi la acest mitropolit îi aduc la cunostintă sicanele si prigonirile săvârșite de către administratorul Tatay Samu, la îndemnul si cu consimtământul vicarului unit. Îndată ce primi petitia românilor din districtul Hălmagiului, mitropolitul Pavel Nenadovici o trimise curtii din Viena cerând, ca în baza decretului regal din august 1751, să se permită vicarului ortodox din Arad să viziteze credinciosii ortodoxi din acest district. (vezi NOTA 40)

În urma acestei interventii sosi în Hălmagiu, la data de 5 septembrie 1752, arhimandritul Vicentiu Prodanovici din Hodos- Bodrog, însoțit de către protopopul Ioan Albici din Arad, dar se izbiră de împotrivirea administratorului Tatay Samu care sustinea, în baza declaratiei semnată de cei 35 locuitori la 10 decembrie 1751, că în districtul Hălmagiului populatia a trecut la uniti.

Usa bisericii voievodale

Biserica Voievodala

Altarul bisericii voievodale

Au urmat interventii la curtea din Viena si în primăvara anului 1753 sosi în Hălmaġiu o comisie formată din comisarii guvernului Francisc Boer si Paul Ponori, împreună cu protopopul unit din Dobra, care se întâlniră la Hălmaġiu cu arhimandritul din Hodos- Bodrog si cu protopopul din Arad. Deoarece nu s-au putut ajunge la nici o înțelegere, din cauza opozitiei guvernamentale, românii ocupară cu puterea biserica din Hălmaġiu, luară cheile si opriră preotii uniti să mai intre în ea.

În urma acestui fapt curtea din Viena trimite în Hălmaġiu o companie de muschetari, în vara anului 1753, ca să înăbuse orice gând de răscoală, iar comitele Hollaki dădu ordin ca, sub pedeapsă de 40 florini, să se adune toti oamenii din Hălmaġiu si să fie provocati prin judecătorul si notarul scaunului de judecată să restituie cheile bisericii. (vezi NOTA 41)

La provocarea aceasta, poporul, adunat în numar mare, dovedi un strălucit curaj strigând într-un glas că nu vrea să se facă unit si că nu va preda cheile bisericii decat episcopului orthodox din Arad cand va veni aici. Insistând judecătorul pentru executarea ordinului, poporul a răspuns:

"Dacă aveti împuternicire să ne executati, aici suntem. Tăiati-ne, omorâti-ne, dar cheile nu vi le dam." (vezi NOTA 42)

În noaptea următoare comitele Hollaki dispuse arestarea a cinci oameni din Hălmaġiu, despre care sustinea că sunt agitatorii de căpetenie. Ei au fost excortati de către soldati până la Deva, unde au fost aruncati în temniță. Tot atunci a fost prinsă la Brad sotia crâșnicului din Hălmaġiu, care fugise cu cheile bisericii. (vezi NOTA 43)

Instiintată de către mitropolitul Nenadovici, împărăteasa Maria Tereza dădu ordin să se facă o nouă cercetare spre a se stabili cine este si cine nu este unit cu biserica Romei, dar comitele Hollaki închise biserica, la data de 7 iulie 1753, si o pecetlui cu sigiliul căpitanului de muschetari, a judecătorului si notarului de comitat. (vezi NOTA 44)

În vreme ce în tinutul Hălmaġiului se petreceau aceste evenimente mitropolitul Pavel Nenadovici obtinu ca la Viena să se convoace o deputatiune ilirică care, împreună cu cancelaria transilvăneană, a luat în discutie chestiunea românilor din districtul Hălmaġiului luându-se din nou hotărârea ca să se facă a cercetare ca să stie cine este unit si biserica Romei si cine nu este unit. În fine, după interventii si insistente, în luna mai 1754, o comisie compusă din consilierul public Martin Soeberg si judele regesc de tablă, Emeric Miske, protopopul Avram Pop, din Daia, arhimandritul Moise Putnic si Wolfgang Cserey, s-au prezentat în Hălmaġiu pentru a face o ultimă cercetare (vezi NOTA 45)

Lucrările acestei comisii începură în ziua 12 mai 1754 si continuară până în ziua de 19 mai 1754, fiind convocati 1565 capi de familie reprezentând 49 de localități din jurul Hălmaġiului. A fost o mare demonstratie si un strălucit triumf al ortodoxiei întrucât pentru unire si-au exprimat vointa doar 5 persoane si un preot. (vezi NOTA 46)

Cu toate acestea comisia a hotărât ca biserica din Hălmaġiu să rămână si pe mai departe în mâna celor uniti, până când va dispune "Majestatea sa Regina", care însă a "dispus" ca biserica să rămână definitiv pentru uniti urmând ca ortodoxii să construiască alta. (vezi NOTA 47)

Românii din districtul Hălmaġiului au făcut însă o ultimă încercare de a redobândi vechea lor biserică adresându-se, la data de 7 decembrie 1754, cu o petitie protectorului lor mitropolitul Pavel Nenadovici, arătând că:

"Unde atâta cheltuială vom afla noi săracii să putem face asemenea acesteia sau si mai mica biserică, sau de unde ni s-au dat putere la acest lucru, când în anii trecuti nici a ara nici a semăna, mai puțin a se cere sau a dobândi ceva, am avut vreme. Ziua si noaptea si în tot ceasul altă grijă nu era fără numai a ne feri de mâinile celor ce ne goneau pre noi. Pente si temnite ne-au asteptat pe noi si de multe ori nu numai cu prunci se umplea. Si încă nu numai acestea ci si putina avutie si haine ce am avut ni s-au luat aducând asupra noastra un comando de

moscatiri, dintr-u care pierdut avere nimica nu ni s-a întors până acuma. Dar acum vai noua săracilor, fără nici o pricină întâia biserică a tinutului acesta ni s-au luat. Noi am ziduto, pravoslavnicii episcopii nostri o au sfintito, mortii nostri, părintii, mosii si strămosii nostri si ceilalti pe lângă dânsa sau îngropat" (vezi NOTA 48)

Piatra Cinzaiului

Maria Tereza si familia regala

Dar oricât de mult s-a străduit mitropolitul Nenadovici sa înduplece inima împărătesei Maria Tereza , fu cu neputință de ai schimba hotărârea. Astfel biserica a rămas în stăpânirea unitilor până în anul 1948, când a revenit iarăsi ortodoxilor (dupa 194 de ani), în baza reîntregirii bisericii române.

Din această perioadă datează, până azi odioasa "piatră a cinzaiului" asezată în fata bisericii, pentru a servi ca loc supliciu pentru cei mai dârzi apărători ai străbunei credinte.

IOBAGIA

În cursul secolelor XVII si XVIII, după disparitia voievodatului, în părțile Hălmagiului crește autoritatea nobilimii. Vechile comunități țărănești trec în proprietatea familiilor de nobili Losonczy, Banffy si altii, consolidându-se odiosul sistem iobăgesc. Până la revolutia din anul 1848 în Transilvania erau diferite clase sociale, dintre care amintim pe acelea ale: nobililor, industriasilor (industriali), comerciantilor si iobagilor.

Clasa nobiliară avea diferite nuante gradative, anume: nobili banderalisti, nobili de rang major, nobili de rang minor, nobili comuni, nobili armali si nobili opincari. (vezi NOTA 49) Începând cu regele Leopold al Austriei s-au facut donatuni imense nobililor pentru serviciile aduse tronului si au fost ridicati la rangul de "nobili opincari" unii iobagi. Printre acestia au fost si fratii DANIEL si GEORGE SIDA din Hălmagiu (în anul 1701) si IUONU SLEV din satul Brusturi- Buceava, în anul 1720.

Averile nobililor erau asa de mari încât traiul lor era asigurat din generatie în generatie. Grija, nobilimii era nu de a-si câștiga alte averi prin cumpărare sau căsătorie ci de a avea brate de muncă îndestulătoare.

Maria Tereza si fiul ei Franz Josef

Pictura degradata din interiorul bisericii

Mai târziu a apărut o clasă numită "clasa onoratorilor", care cuprindea oamenii calificați prin diplome de știință superioară, și care ocupau posturi în oficiile publice, luând parte activă la viața de stat. (vezi NOTA 50)

Iobagii erau excluși de la privilegii și de la favoruri, precum și de la dreptul de a participa la viața publică, și aveau de suportat pe lângă greutățile familiare și obligația de a munci bunurile nobililor pe a căror moșie locuiau. În schimbul acestor munci domnul de pământ (nobilul) le ceda și lor spre folosință unele suprafețe de pământ din ale căror produse iobagii erau obligați să le predea cote părți. (none, decima, etc.)

Deși sub dominația împăraților habsburgici Maria Tereza (1740- 1780) și a fiului ei Iosif II (1780 - 1790) s-a constatat o ușoară îmbunătățire a stării iobagilor, s-a înăsprit însă sistemul financiar. Noul regim fiscal vine cu vastul său aparat de stat, care trebuia plătit, cu armatele sale permanente de întreținut, mărinz considerabil sarcinile publice ce apăsau asupra iobagilor (vezi NOTA 51)

Din cauza lipsei unei reglementări urbariale uniforme iobagii erau expuși la bunul plac nu numai al aparatului de stat dar mai ales al stăpânului de pământ și al dregătorilor lui. Astfel în comitatul Aradului, vecin cu cel al Zărandului, s-a făcut o reglementare doar în stare de încercare până în anul 1771. (vezi NOTA 52)

Iată marea nedreptate ce se făcea iobagilor din părțile Hălmeagului. Urbariul Mariei Tereza, aplicat în părțile Aradului de la 1771, a stabilit pentru o "sesie" (lot de pământ) o suprafață între 20- 32 jugăre (1 jugăr = 1100 stg. p.) arătau, până la 10 jugăre fânat și un jugăr de grădină și diferite în fiecare sat. Deși sarcinile urbariale de robotă (muncă obligatorie) pe moșia de pământ erau la o zi de lucru cu jugul sau două zile de lucru cu bratele pe săptămână, pentru o sesie întreagă, în părțile Hălmeagului robotele erau de 3- 4 zile pe săptămână, indiferent de mărimea sesiei (vezi NOTA 53)

Pe lângă robote, femeile, erau obligate să toarcă și să tese anumite cantități de lână și cânepă iar iobagul mai dădea și zeciulala din produsele câmpului precum și după animale și produsele acestora: oi, capre, porci, vitei, stupi, lână, brânză, etc. Urma apoi "darea" (censul) în bani sau în "deturi" (în natură). La acestea se mai adăugau taxele de pășunat, de folosirea pădurilor, ghindărit, morărit, cârciumărit, etc., apoi târâtimea mai trebuia să suporte obligațiile față de stat, de comitat, proviziile pentru armată, încartiruirile, cărăușia, reparația drumurilor, întreținerea slujbasilor, etc. (vezi NOTA 54)

La recensământul populației din anul 1720 s-a constatat că în Hălmeag era o singură familie de nobili și 30 de familii de iobagi. (vezi NOTA 55).

La rândul lor iobagii se împărțeau în trei clase sau subdiviziuni:

- iobagi, dacă au avut casă (intravilan) și pământ cultivabil
- incvilini, dacă au avut numai casă (jeleri de casă)
- subincvilini, dacă n-au avut nici casă și nici pământ. (vezi NOTA 56)

Toate fondurile funciare, industriale sau extravilane, la un loc s-au numit "posesiune urbarială" (sesie colonialis). Aceste stări de lucruri au durat până în anul 1848, când au fost desființate deodată cu iobăgia, prin legea nr. IX /1848. Domnii de pământ au fost escontentiați (plătiți) cu obligații din partea statului, iar foștii urbarialisti au solvit statului numele de răscumpărare a pământului devenind în felul acesta proprietarii pământului urbarial muncit generații întregi de către ei.

NOTE

01. Gh. Popa Lisseanu, Bucuresti 1934 I, pag. 65, Izvoarele istoriei române.
02. Sargetia. Act amuzei regionalis Devensis, vol. 4, anul 1966, pag. 228
03. Ion Lupas, Voievodatul Transilvaniei. Studii si conferinte, pag. 18- 19.
04. Constantin Pavel, Scoalele din Beius, 1828 - 1928. Tip Beius 1929, pag. 6
05. David Prodan, Judele satului iobăgesc din Transilvania în secolele XVII- XVIII. Cluj 1961 , anuarul Institutului de istorie, pag. 217 - 218
06. P.P. Panaitescu, Introducere la istoria culturii române, Editura stiintifică, Bucuresti 1969, pag. 244
07. Acta Muzei Naponcesis III, 1966, Silviu Dragomir si S. Belu: Voievozii, cnezii si crainicii la românii din Muntii Apuseni si regiunea Horului, în evul mediu, pag. 174.
08. Urkundenbucher zur Geschtie der Deutschen in Siebenburgen / Documente privitoare la istoria germanilor din Transilvania, vol. 2, 1897, pag. 172, Ed. Fr. Zimmerman, K. Werner G. Muller, Sibiu.
09. Traian Mager: "Tinutul Halmagiului", vol.1, pag. 32, Hurmuzachi 1,2, pag 717
10. Idem, pag. 32.
11. E. Gluc, Geza Kovacs, E. Dorne, "Contributii cu privire la rascoala populară din 1514. Studii si materiale de istorie medie, vol. 1. Editura Academiei Bucuresti 1956, pag. 439.
12. David Prodan, "Domeniul cetății Siria", 1525, în anuarul Institutului de istorie, Cluj-Napoca, 1960, pag: 37, 86
13. Marky Sandor, Arad varmege Arad Szabad kiraly varos totenete. Arad, 1895, vol. 1, pag. 360.
14. Idem pag. 412.
15. Traian Mager, op. citat pag. 34, Studii privind istoria Aradului, Editura politică 1980, pag. 156
16. Crisia V. Oradea 1975, Liviu Borcea, cotributii la istoria politică a Bihorului în epoca lui Mihai Viteazu, pag. 110.
17. V. Merutiu, judele din Ardeal si Maramures până în Banat, Intitutul de Arte Grafice Ardealul, Cluj 1929, pag. 167.
18. Marky Sandor, vol. 1, pag. 564 si Traian Mager vol.I
19. Marky Sandor, vol. 2, pag. 31.
20. Colectia Humuzachi, 4, pag. 200- 1.
21. Marky Sandor, vol. 2, pag.2 si Cozma Pal. Zarand varmegye leirasa, Cluj, 1847, pag.90
22. Traian Mager, Vol 1, pag. 55- 56
23. Idem
24. Marky Sandor, vol. 2, pag. 124.
25. Marky Sandor, Vol2: pag. 124
26. Idem pag. 124.
27. Acta Muzei regionalis Devensis, vol. 4 /1966, pag. 229.
28. V. Merutiu. op. citat, pag. 167.
29. Compedium Hungariae geograficum, Pojon, 1777, pag. 276 Matth Bell
30. V. Merutiu. op. citat, pag. 167.
31. V. Merutiu. op. citat, pag. 167.
32. Hunyadvarmegyei almanah, Deva, 1911, pag 26, Orban Kalamán(Almanahul judetului Hunedoara)
33. Idem pag. 26.
34. Idem pag. 28.
35. Ordonatiunea L 1/141 a Ministerului de Interne, Justitie si Finante din 4 iunie 1854. Foia pentru minte, inimă si literatură nr. 23 din 27 iunie 1854.

36. Traian Mager, "Tinutul Hălmagiului", vol 1, pag. 61
37. Ibidem, pag. 62.
38. Sargetia. Acta Muzei regionalis Devensis, vol 4/1966, pag. 229.
39. Silviu Dragomir, "Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în veacul al XVIII-lea", vol. 1, pag. 239
40. Silviu Dragomir, "Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal din veacul al XVIII-lea", vol. 1, pag 239
41. Ibidem pag. 242.
42. Ibidem pag. 247, Colectia Roselfeld-Bunea, pag. 79-80.
43. Silviu Dragomir, op. citat pag. 247.
44. Idem pag. 248.
45. Idem pag. 248.
46. Silviu Anuichi, "Relatiile bisericesti româno-sârbe în secolele al XVII-lea si al XVIII-lea". Teză de doctorat mss. Beograd, 1976 Asanuk, fondul MP "A", documentul 98/1754 si 119/1754, cap. V, pag. 130.
47. Silviu Dragomir op. citat pag. 257.
48. Silviu Dragomir, citat si anexe pag. 129-130, anexa nr. 80.
49. Georgiu Plopu, "Părți alese în dreptul privat ungan", vol.1, Bucuresti 1923, pag 69, paragraful 55.
50. Ibidem.
51. David Prodan, "Răscoala lui Horea". Editura stiintifică si enciclopedică Bucuresti, 1979, vol. 1, pag. 14.
52. Kovacs Geza, "Structura internă si dezvoltarea proprietății în comintatul Aradului, dupa reglementarea urbarială din 1771 până în 1848, Cluj vol. 2, pag. 138.
53. Idem.
54. David Prodan, op. citat, pag. 33.
55. Matei Voileanu, "Să se facă lumină", Biserica romanilor din Ardeal in veacul al XVIII-lea, Sibiu, Tip. Arhidiecezană, pag. 46, nr. crt. 56.
56. Georgiu Plopu, op. citat cap. LIX paragraful 999.